

POZDNĚ NORMALIZAČNÍ CENZURA A PROPAGANDA JAKO VRCHOLNÁ FÁZE AUTORITATIVNÍ NADVLÁDY NAD VEŘEJNOU SFÉROU

Dne 17. listopadu 1989 byla brutálně potlačena pokojná demonstrace na Národní třídě. 18. listopadu se začaly organizovat stávkové výbory. 19. listopadu bylo založeno Občanské fórum. 20. listopadu začínají masové demonstrace proti režimu. Rudé právo, televize i rozhlas se staví za vládní linii, ale v médiích už probíhá spor o míru otevřenosti informování o protestech. 21. listopadu se do Prahy přesouvají oddíly Lidových milicí, v Československé televizi zaměstnanci protestují proti neobjektivnímu zpravodajství. 22. listopadu Federální shromáždění obviňuje opoziční síly z nepokojů, ale odpoledne jsou v televizi k vidění první přenosy z demonstrací.

A teprve 23. listopadu se v ústředí Federálního úřadu pro tisk a informace na mimořádné poradě setkává vedení tohoto cenzurního úřadu. „Soudruh Čermák informoval o rozhovoru se soudruhem Lenártem, předsedou krizového štábu ÚV KSČ, který vyslovil vážnou kritiku

na činnost masových sdělovacích prostředků, konkrétně ČST, ČsR, Svobodné slovo, Lidovou demokracii a Mladou frontu. Bylo zdůrazněno, že vzhledem k vážnosti situace je třeba provést pohovor s šéfredaktory uvedených listů, a byla jmenována komise ve složení s. Fecko, s. Hyský a s. Křelina,¹³⁶ uvádí záznam z porady.

Cenzurní úřad, který čelil totálnímu zhroutilí informačního a ideového monopolu vládnoucí strany a vůbec celého systému, tedy nepožadoval žádnou radikální represi spolu s bezpečnostními složkami, zatýkání redaktorů, okamžité zakazování článků a ukončení přenosů z demonstrací. Jediné, co udělal, bylo pozvání šéfredaktorů na pohovor a ustanovení krizového štábu, který se toho dne dohodl snad na jediné konkrétní věci, a to, že „občerstvení zabezpečí s. Semerák“.¹³⁷

Šlo v podstatě o poslední důležitou poradou cenzurního úřadu, kdy se všemocný úřad ještě mohl nějakým způsobem pokusit získat zpět svůj informační monopol v autoritativním Československu. Tuto příležitost však úřad promarnil a za několik měsíců byl celý zrušen.

Proč cenzori nerozhodli o radikálnějším postupu za podpory ÚV KSČ? Bylo zjevné, že jen pohovor s šéfredaktory již nestačí, přesto cenzori nedokázali sáhnout k jiným represivnějším možnostem. Reálně je totiž už neměli k dispozici. Na sklonku 80. let se někdejší tuhá cenzorská praxe proměnila ve velmi stabilní oficiální informační tok, který bylo možno řídit jen pravidelnými, takřka přátelskými debatami s vedením jednotlivých médií a udílením nevelkého počtu nepříliš vysokých pokut za vše možné od zmínky o známém emigrantovi po špatně reprodukovanou fotografii ministra. Ve chvíli, kdy

136 Národní archiv. Federální úřad pro tisk a informace. Karton 8. Zápis z mimořádné porady kolegia předsedy FÚTI konané dne 23. 11. 1989.

137 Tamtéž.

cenzurní úřad potřeboval zase jednou radikálně a represivně zasáhnout, neměl k ruce již žádné prakticky použitelné razantní nástroje, jak disciplinovat média a oficiální veřejnou sféru.

Cenzura
bez cenzury

Na příkladu okamžitého úpadku vlivu mocného cenzurního úřadu v listopadu 1989 se dá dobře ilustrovat, jak tvrdá, ale zároveň i křehká byla disciplinace oficiálního informačního oběhu s minimem represí, leč maximum zaběhaných rigidních postupů. Ve chvíli krize však tato normalizační propaganda v podmínkách ještě včera velmi stabilní autoritativní cenzury přestala fungovat. Vedle praktického projevení moci bezmocných na demonstracích se tak rovněž naplno projevila bezmoc mocných, a to včetně těch, kteří měli dozorovat propagandu a ideologický monopol komunistického panství.

OD LIBERÁLNÍ K AUTORITATIVNÍ CENZUŘE

Cenzura ve smyslu sociální a institucionální regulace komunikace ve veřejném prostoru nikdy nenabývá pouze dvou poloh – tedy jestli existuje, nebo neexistuje. Každá společnost do jisté míry zákony cenzuruje dobově nežádoucí formu či obsah komunikace. U cenzury, stejně jako u propagandy, panuje definiční problém, jak široce budeme o věci uvažovat. Může to být poměrně úzké vymezení: „Ideově politická kontrola vydávání tiskovin (knih, periodik, letáků apod.), která se projevuje zákazem vydávání a rozšiřování dokumentů, které jsou považovány za nežádoucí anebo závadné z důvodu politických, náboženských, mravních nebo jiných.“¹³⁸ Taková cenzura na konci 80. let jistě existovala, ale ta největší

138 Národní knihovna v Praze. Cenzura. Nkp.cz. Dostupné online z: https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000002594&local_base=KTD.

disciplinace komunikace ve veřejném prostoru probíhala prostřednictvím zavedené autocenzury, léty nabytých zkušeností redaktorů i čtenářů, jaké jsou meze veřejné diskuze a kritiky, a přijetím složité dobové syntaxe, která znemožňovala mluvit o problémech bez ztotožnění se s vedoucí úlohou strany a marxisticko-leninským viděním rozvinuté socialistické společnosti.

V této knize proto cenzuru chápeme spíše v širším vymezení, jak o ní mluví Pierre Bourdieu, pro kterého je důležitá „sama struktura pole, protože ovládá jak přístup k výrazu, tak podobu tohoto výrazu, a nikoli nějaká právní instance ustavená speciálně proto, aby poukazovala na porušení nějakého jazykového kódu a trestala za něj“.¹³⁹

Podobně jako vnímání propagandy se mění v čase a kultuře (jinak ji společnost například vnímá za války, jinak v míru), tak i na cenzuru má společnost rozdílné nároky v různých historických kontextech.

Pavel Janáček, Michal Wögerbauer, Petr Píša a Petr Šámal ve své velké syntéze o literární cenzuře přicházejí s návrhem dělení cenzury na tři ideální typy, které se různě mění, ale víceméně je lze ztotožnit se třemi epochami českých dějin.¹⁴⁰ Přestože autoři primárně zkoumají literaturu, lze modely z velké míry využít i pro jiné formy komunikace.

Prvním modelem je paternalistická cenzura, kdy je cenzura vnímána jako prostředek rozšiřování znalostí diferencovanému publiku. Cenzurní verdikty jednotlivým skupinám omezují přístup většími či menšími

139 Pierre Bourdieu. Cenzura a užití formy. In: Tomáš Pavlíček – Petr Píša – Michael Wögerbauer (eds.). *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Host, 2012, s. 52.

140 Michal Wögerbauer – Petr Píša – Petr Šámal – Pavel Janáček a kol. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*. Academia, 2015, s. 47.

distribučními omezeními. Tisk je důsledně řízen předběžnou cenzurou – co není povolené, je zakázané. Tím stát přejímá část spoluzodpovědnosti za výsledný obsah, cenzoři proto jsou oboroví experti.

Druhým modelem je liberální cenzura, kdy místo předběžné cenzury je primární ta následná – co není zakázáno, je povoleno. V liberálně demokratické společnosti cenzor zasahuje v detailu a následně. Zakazuje se distribuce, případně jsou v tisku otevřeně přiznaná bílá místa. Místo jasných mantinelů se neustále upravuje jednotlivými zásahy pole, v němž lze bez postihu publikovat.

Třetí model je autoritativní cenzura, která prosazuje specifický kulturní projekt, často v negaci k liberálnímu modelu. Setkává se zde předběžná i následná cenzura, která je velmi rozptýlená. Cenzoři prosazují určitý normativní model, který postupně vytváří seznamy zakázaných textů i jejich autorů. Místo přiznaných bílých míst je v tisku tendence přítomnost cenzury naopak nepřiznávat a formovat už předem obsahy v žádoucím duchu.

„Prvky paternalistického typu přitom převažují v cenzurních řádech druhé poloviny 18. století a první poloviny 19. století, prvky liberálního typu v druhé polovině 19. století a prvních dekadách 20. století a poté na přelomu 20. a 21. století, prvky autoritativního typu v období od konce 30. let do konce 80. let 20. století,“¹⁴¹ navrhuji autoři časování jednotlivých cenzurních epoch.

Jak oficiální státní propaganda, tak státní cenzura tedy rozhodně nenabývají jen dvou poloh existence a neexistence. Propaganda a cenzura, často ve vzájemné souhře, se pohybují na stupnici různé intenzity i kvality. A předmětem této kapitoly bude popis systému normalizační propagandy a cenzury, kdy se ještě v létě 1989 zdálo, že jde o zatím nejdokonalejší autoritativní model

komunikace, který vyžaduje jen naprosté minimum represe, avšak za několik měsíců se kompletně zhroutil.

ŠEST CHARAKTERISTIK NORMALIZAČNÍ CENZURY

Situaci cenzurní a propagandistické praxe na konci 80. let není možné pochopit bez vysvětlení specifického vývoje předchozí cenzury v historickém kontextu. Jak již bylo uvedeno, autoritativní cenzura většinou neguje předchozí společenské projekty a vytváří kánon nežádoucích obsahů a autorů. Proto je nutné včlenit činnost Federálního úřadu pro tisk a informace na konci 80. let do dějinných souvislostí.

Jakkoliv by bylo možné začít s výkladem už od paternalistické a počáteční liberální cenzury (pro komunisty texty obrozenců, osobností roku 1848 či historií se zabývajících spisovatelů byly významným propagandistickým tématem), tak podrobnější popis zaslouží až organizace veřejné sféry a komunikace za první republiky, vůči které se autoritativní systémy na českém území od konce 30. let ostře vymezovaly a v této věci panovala shoda mezi protektorátním režimem i později komunistickým.

Tisková svoboda byla garantována ústavou z 29. února 1920, která v rámci liberálního vnímání cenzury zakázala cenzuru předběžnou: „Svoboda tisku, jakož i právo klidně a beze zbraně se shromažďovati a tvořiti spolky jsou zabezpečeny. Jest proto v zásadě nedovoleno podrobovati tisk předběžné cenzuře.“¹⁴² Nicméně, jak připomíná kolektiv autorů v *Dějínách českých médií 20. století*, Československo převzalo šestnáct legislativních norem po rozpadlém Rakousko-Uhersku, přičemž právo v české

142 Parlament České republiky. 121/1920 Sb. Psp.cz. Dostupné online z: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html.

části země vycházelo z předlitavské úpravy, právo na Slovensku z uherské.¹⁴³ Za první republiky se tedy vycházelo z novelizovaného zákona č. 6/1863 Sb., až v roce 1933 byl nahrazen normou č. 126/1933 Sb., kterou se mění a doplňují tiskové zákony.

Dále od roku 1920 existoval zákon o mimořádných opatřeních, který v případě ohrožení mohl suspendovat některé svobody včetně tiskové. V roce 1923 přibyl zákon na ochranu republiky, jenž uzákonil přečin nedovoleného zpravodajství, které by schvalovalo trestné činy a vyzývalo k neplnění zákonných povinností. Toto ustanovení mohlo vést ke konfiskaci výtisků a zastavení periodika až na půl roku.

Další omezení spočívalo v zákoně z roku 1924 o změně příslušnosti trestních soudů a odpovědnosti za obsah tiskopisů ve věcech křivého obvinění, utrhání a urážek na cti. Takzvaní odpovědní redaktoři mohli být odsouzeni až na půl roku nebo dostat dvouletý zákaz vydavatelské činnosti. V letech 1933 a 1934 pak přišly takzvané malé tiskové zákony, které administrativně zpřísnily distribuci či dovoz tisku ze zahraničí. Ohrožení republiky symbolicky dosvědčoval zákon o mimořádných opatřeních z roku 1936, který v případě branné povinnosti nařizoval předběžnou cenzuru, s níž se ústava z roku 1920 tak jasně rozloučila.

„V první republice bylo oproti Předlitavsku mediální zákonodárství zpřísněno. Vyplývalo to z obtížnějších politických, ekonomických a sociálních podmínek po první světové válce,“¹⁴⁴ shrnují vrchol, ale také rychlý úpadek liberálního přístupu k cenzuře Jakub Končelík, Pavel Večeřa a Petr Orság.

143 Jakub Končelík – Pavel Večeřa – Petr Orság. Dějiny českých médií 20. století. Portál, 2010, s. 32.

144 Tamtéž, s. 34.